

УДК 343

DOI 10.36919/3041-1149(Print).6-7.2025.247-252

Є. М. Тахтай,

здобувач ступеня доктора філософії,

Державний податковий університет

email: Takhtai.yevhenii@gmail.com

ORCID 0009-0006-1964-027X

ОГЛЯД МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ДОСВІДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ У СПРАВАХ ПРО ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ

Статтю присвячено огляду міжнародно-правового досвіду забезпечення права на захист у справах про воєнні злочини. Звернено увагу, що для воєнних конфліктів, де порушення гуманітарного права є поширеним явищем, право на правову допомогу має особливе значення, оскільки, відповідно до міжнародних стандартів, кожна підозрювана чи обвинувачена особа повинна мати доступ до правової допомоги на всіх етапах провадження. Наведено знакові міжнародно-правові акти, які вважаються основоположними у встановленні стандартів і принципів забезпечення правової допомоги у справах про воєнні злочини та захисту прав обвинувачених і підозрюваних відповідно до міжнародного права.

Зауважено, що національне законодавство в сфері забезпечення правосуддя щодо воєнних злочинів може відрізнятися від політичних, історичних і культурних цінностей кожної країни індивідуально, проте досвід зарубіжних країн на рівні національних систем кримінальної юстиції щодо гарантування правової допомоги в кримінальних справах, пов'язаних із воєнними злочинами, вказує на напрацьований і порівняно загальний підхід до забезпечення реалізації права на захист підозрюваними й обвинуваченими у вчиненні воєнних злочинів.

На основі узагальнення положень міжнародних актів, зарубіжного досвіду та норм КПК України підсумовано, що підозрювані / обвинувачені у воєнних злочинах мають право на неупереджене досудове розслідування та справедливий судовий процес, які повинні охоплювати належний правовий захист їх прав та інтересів, що містить: право підозрюваного / обвинуваченого на захист прав професійним адвокатом адвоката, а також залучення додаткових ресурсів для ефективного захисту; право на справедливе судове провадження, де рішення повинні ґрунтуватися на доказах і відповідати встановленим нормам і стандартам доказування; заборону катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність особи, поводження, а також заборону використання недопустимих методів збору доказів; право знати зміст підозри / обвинувачення та свої права як підозрюваної / обвинуваченої особи, а також право отримати переклад такої інформації за потреби; презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини; право на повагу до особистої гідності, коли всі процедури під час розслідування та судового провадження повинні здійснюватися з дотриманням поваги до особистої гідності; право на рівний доступ до правосуддя та правової допомоги незалежно від соціального чи фінансового статусу відповідного підозрюваного / обвинуваченого.

Ключові слова: право на захист, воєнні злочини, кримінальне провадження, підозрюваний, обвинувачений, захисник.

Постановка проблеми. Право на правову допомогу в кримінальних провадженнях у широкому сенсі щодо воєнних злочинів є основоположною засадою справедливості та важливою складовою міжнародного права, спрямованою на гарантування прав і свобод людини в кримінальному судочинстві. Зокрема, воно забезпечує захист прав людини та рівність перед законом для осіб, обвинувачених у таких особливо тяжких злочинах, що особливо актуально української кримінальної юстиції в умовах війни. Варто зауважити, що для воєнних конфліктів, де порушення гуманітарного права є поширеним явищем, право на правову допомогу має особливе значення, оскільки, відповідно до міжнародних стандартів, кожна підозрювана чи обвинувачена особа повинна мати доступ до правової допомоги на всіх етапах провадження.

Забезпечення цього права не лише гарантує справедливість судового процесу, але й підтримує принципи правової держави, сприяє міжнародному миру та безпеці. Надання належної фахової правової допомоги в таких справах є важливим для забезпечення прав людини та міжнародної справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аналізу та використання міжнародно-правових стандартів і досвіду зарубіжних країн і міжнародних статутних організацій щодо регламентації та реалізації засад права на правову допомогу, зокрема на захист, у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів сьогодні є актуальним предметом досліджень серед міжнародної та національної спільноти правників. Зокрема, окремі аспекти цього питання розглядали В. Афанасьєв, Т. Волошанівська, І. Жаровська, Н. Мельниченко та інші.

Метою статті є розкриття міжнародно-правового досвіду забезпечення права на захист у справах про воєнні злочини, виділивши аспекти гарантування права на захист, які потрібно врахувати українським органам кримінальної юстиції в таких категоріях проваджень.

Виклад основного матеріалу. Щодо міжнародно-правових стандартів забезпечення правової допомоги в провадженнях щодо воєнних злочинів, то варто зазначити Римський Статут Міжнародного кримінального суду (далі – Римський Статут), який визначає, що злочини проти людства, воєнні злочини та злочини агресії є предметом його компетенції. Римський Статут містить положення щодо права обвинуваченого на захист і правової допомоги [14].

Водночас Женевська конвенція про захист цивільних осіб під час війни встановлює норми міжнародного гуманітарного права, які стосуються захисту цивільних осіб у час війни. Ця Конвенція також містить положення про захист прав обвинувачених і підозрюваних у воєнних злочинах [4]. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій містить норми міжнародного гуманітарного права, що стосуються захисту жертв збройних конфліктів, включно із правом на справедливий судовий процес і правову допомогу [2]. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права гарантує права на справедливий судовий процес, охоплюючи право на правову допомогу для всіх осіб, які перебувають під судом за вчинення воєнних злочинів [9]. Вказані міжнародні акти є основоположними у встановленні стандартів і принципів забезпечення правової допомоги у справах про воєнні злочини та захисту прав обвинувачених і підозрюваних відповідно до міжнародного права.

На національному рівні кожна країна-учасниця має внутрішнє законодавство щодо правової допомоги в кримінальних справах, пов'язаних із воєнними злочинами, яке ґрунтується на наведених вище стандартах. Відповідне національне законодавство містить у собі процедуру доказування, забезпечення права на захист та інші гарантії справедливого судочинства, зокрема визначаючи певні особливості для воєнних злочинів. Водночас у ряді країн існують спеціальні закони або групи норм, що стосуються воєнних злочинів, визначаючи види таких злочинів, процедури їхнього розслідування та подальшого здійснення правосуддя, а також встановлюючи особливі механізми для забезпечення справедливості й захисту прав підозрюваних та обвинувачених у їхньому вчиненні [1].

Досвід окремих зарубіжних країн свідчить про можливість формування та діяльності спеціальних міжнародних трибуналів або національних судів, які спеціалізуються на розгляді воєнних злочинів, особливістю яких є власні правила щодо правової допомоги та досудових і судових процедур, які відрізняються від загальних судових процесів. Наприклад, Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (МТЮ), який було створено Організацією Об'єднаних Націй 1993 року для розгляду злочинів, вчинених під час війни в колишній Югославії, займався розглядом справ проти військових і політичних лідерів, а також військових і цивільних осіб, звинувачених у воєнних злочинах, злочинах проти людяності та порушеннях міжнародного гуманітарного права [10]. Міжнародний трибунал для Руанди заснований ООН 1994 року для розгляду злочинів, скоєних під час геноциду в Руанді 1994 року, де розглядалися справи проти осіб, звинувачених у геноциді та злочинах проти людяності [3]. Ще одним прикладом є Міжнародний трибунал злочинів у Лівії, заснований 2011 роуц Резолюцією Ради Безпеки ООН для розгляду злочинів, вчинених під час громадянської війни в Лівії, який займався веденням справ проти осіб, звинувачених у воєнних злочинах, злочинах проти людяності та порушеннях міжнародного гуманітарного права [7].

Важливо зауважити, що законодавство в цій сфері може відрізнятися від політичних, історичних і культурних цінностей кожної країни індивідуально, проте досвід зарубіжних країн на рівні національних систем кримінальної юстиції щодо гарантування правової допомоги в кримінальних справах, пов'язаних із воєнними злочинами, вказує на порівняно загальний підхід до забезпечення реалізації права на захист підозрюваними й обвинуваченими у вчиненні воєнних злочинів. Так, наприклад, Велика Британія має свої власні закони та процедури щодо воєнних злочинів, де визначено право обвинувачених на захист адвоката та інші форми правової допомоги відповідно до британського судочинства [8]. Законодавство Німеччини надає також обвинуваченим право на захист адвоката та можливість скористатися системою правової допомоги, яка надається згідно з німецьким законодавством [13]. У Канаді обвинувачені у вчиненні, зокрема, воєнних злочинів мають право на правову допомогу, яка може бути надана через адвоката або інші правові служби [5].

Щодо досвіду України, то Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС) має можливість розглядати справи, пов'язані з притягненням осіб до відповідальності за вчинення злочинів геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів у зв'язку з подіями, пов'язаними з Україною.

Юрисдикція МКС застосовується до країн, що ратифікували Римський статут або визнали компетенцію цього суду. Проте Україна свого часу обирала інший підхід та двічі подала декларації про визнання юрисдикції МКС стосовно подій на Майдані та щодо агресії росії проти України. За відповідними зверненнями України, Міжнародний кримінальний суд буде розглядати справи, пов'язані зі злочинами, вчиненими вищими посадовими особами рф, які надавали злочинні накази. Зазначимо, що МКС втручається в справи, коли національні правоохоронні та судові органи країни не можуть або не бажають проводити розслідування та розглядати ці справи. Проте, як і в усіх кримінальних провадженнях, вина і роль конкретних осіб повинні бути встановлені та доведені відповідно до стандартів доказування.

Спеціальний трибунал також буде проводити розгляд справ щодо злочину агресії проти України, зокрема стосовно вищих посадових осіб держави-агресора [12]. Основний акцент цього трибуналу буде спрямований на розслідування злочинів агресії та він не замінить роботу МКС і українських судів. Декларація про створення Спеціального трибуналу для покарання злочину агресії рф проти України була оголошена 4 березня 2022 року [11]. Нині продовжується розроблення механізму його створення.

Сьогодні регламентація співпраці України та Міжнародного кримінального суду отримала, нарешті, повноцінне юридичне підґрунтя, що зумовлено як усвідомленням потреби використати всі правові механізми для притягнення винних у воєнних злочинах проти України, так і вимогами членства в Європейському Союзі, оскільки ст. 8 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом прямо передбачено, що сторони співпрацюють з метою зміцнення миру та міжнародного правосуддя за допомогою ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року та пов'язаних з ним документів. Тому підписавши Угоду, Україна взяла на себе зобов'язання, врешті, ратифікувати Римський статут і привести положення національного законодавства у відповідність до його положень. 21 серпня 2024 року Верховна Рада України ратифікувала Римський статут, ухваливши Закон України № 3909-IX «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» (Закон № 3909-IX), який набирає чинності для України в перший день місяця, що настає після 60-го дня з дати здачі на зберігання Генеральному секретарю ООН ратифікаційної грамоти.

Чинний КПК України після початку повномасштабного вторгнення рф у травні 2022 року було доповнено Розділом IX² «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», де ст. 627 містить права особи, стосовно якої надійшло прохання Міжнародного кримінального суду про співробітництво. Зокрема, передбачено, що «особа, стосовно якої надійшло прохання Міжнародного кримінального суду про її допит як свідка, потерпілого, експерта, підозрюваного або обвинуваченого, користується всіма правами, передбаченими цим Кодексом для відповідних учасників кримінального провадження» [6].

КПК України визначено, що особі, стосовно якої є підстави вважати, що вона вчинила злочин, який підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, до початку допиту,

що виконується на прохання Міжнародного кримінального суду, повідомляють також про право: 1) бути поінформованою про те, що є підстави вважати, що нею було вчинено злочин, який підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду; 2) не давати показань або пояснень, що не буде враховуватися під час визначення винуватості або невинуватості; 3) користуватися правовою допомогою обраного нею або призначеного захисника, зокрема отримувати правову допомогу безоплатно в разі відсутності коштів для її оплати; 4) бути допитаною в присутності захисника, якщо така особа не відмовилася від свого права на захисника. Особа, стосовно якої надійшло прохання Міжнародного кримінального суду про тимчасовий арешт або про арешт і передачу, також має право: «...6) захищати себе особисто або користуватися правовою допомогою захисника, бути повідомленою, якщо вона не має захисника, про це право й мати призначеного захисника безоплатно, якщо вона не має достатньо коштів для оплати послуг захисника; ... 8) вільно й без обмежень у часі спілкуватися із захисником із дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування» [6].

Висновки. Отже, гарантування правової допомоги для підозрюваних та обвинувачених у воєнних злочинах є важливим аспектом міжнародного права. Підозрювані / обвинувачені у воєнних злочинах мають право на неупереджене досудове розслідування та справедливий судовий процес, які мають охоплювати належний правовий захист їхніх прав та інтересів. Це містить: право підозрюваного / обвинуваченого на захист прав професійним адвокатом адвоката, а також залучення додаткових ресурсів для ефективного захисту; право на справедливе судове провадження, де рішення повинні ґрунтуватися на доказах і відповідати встановленим нормам і стандартам доказування; заборону катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність особи, поводження, а також заборону використання недопустимих методів збору доказів; право знати зміст підозри / обвинувачення та свої права як підозрюваної / обвинуваченої особи, а також право отримати переклад такої інформації за потреби; презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини, коли особа вважається невинною, доки її вину не буде доведено в порядку, передбаченому законом; право на повагу до особистої гідності, коли всі процедури під час розслідування та судового провадження повинні здійснюватися з дотриманням поваги до особистої гідності; право на рівний доступ до правосуддя та правової допомоги незалежно від соціального чи фінансового статусу відповідного підозрюваного / обвинуваченого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьєв В. В. Проблеми відповідності спеціального кримінального провадження (in absentia) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Юрист України*. 2018. № 1 (36). С. 35–42.
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року № 995_199. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
3. Значення Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді для міжнародного судочинства та можливість застосування досвіду для України. URL : <https://www.prostir.ua/?library=znachennya-mizhnarodnoho-kryminalnoho-trybunalu-po-ruandi-dlya-mizhnarodnoho-sudochynstva-ta-mozhlyvist-zastosuvannya-dosvidu-dlya-ukrajiny>
4. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни) від 12 серпня 1949 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
5. Кримінальний кодекс Канади. URL : <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/>
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
7. Лівія: ООН розслідує порушення прав людини. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2011/04/110427_un_tripoli_ak
8. Матяш Т. Безпекова угода з Британією передбачає співробітництво у кіберзахисті та санкційній політиці / LB.ua. 2024. 14 січня. URL : https://lb.ua/society/2024/01/14/593686_bezpekova_ugoda_z_britaniiyu.html

9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.1973 № 995_043. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
10. Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії. URL : <https://www.dw.com/uk/міжнародний-трибунал-щодо-колишньої-югославії/t-41031620>
11. Проголошено Декларацію про створення Спеціального трибуналу зі злочину агресії проти України. *Юридична газета*. 2022. 4 березня. URL : <https://yur-gazeta.com/golovna/progolosheno-deklaraciyu-pro-stvorenniya-specialnogo-tribunalu-zi-zlochynu-agresiyi-proti-ukrayini.html>
12. Про подвійне притягнення до відповідальності, МКС та Спеціальний трибунал щодо злочину агресії / Just Security. 2024. 18 січня. URL : <https://www.justsecurity.org/92488/on-double-jeopardy-the-icc-and-the-special-tribunal-for-the-crime-of-aggression-ua/>
13. Розслідування воєнних злочинів: Що є законним під час війни? *Global Investigative Journalism Network*. URL : <https://gijn.org/ua/resurs-ua/rozsliduvanna-voennih-zlociniv-so-e-zakonnim-pid-cas-vijni/>
14. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 01.07.2002 № 995_588. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588/conv#n960

REFERENCES

1. Afanas'yev, V. V. (2018). Problemy vidpovidnosti spetsial'noho kryminal'noho provadzhennya (in absentia) Konventsiyi pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod [Problems of compliance of special criminal proceedings (in absentia) with the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Yuryst Ukrayiny*. Vol. 1 (36), 35–42 [in Ukrainian].
2. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) of June 8, 1977 No. 995_199. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text [in Ukrainian].
3. Znachennya Mizhnarodnoho kryminal'noho trybunalu po Ruandi dlya mizhnarodnoho sudochynstva ta mozhlyvist' zastosuvannya dosvidu dlya Ukrayiny [The significance of the International Criminal Tribunal for Rwanda for international justice and the possibility of applying its experience for Ukraine]. URL : <https://www.prostir.ua/?library=znachennya-mizhnarodnoho-kryminalnoho-trybunalu-po-ruandi-dlya-mizhnarodnoho-sudochynstva-ta-mozhlyvist-zastosuvannya-dosvidu-dlya-ukrajiny> [in Ukrainian].
4. Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War) of August 12, 1949. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 [in Ukrainian].
5. Criminal Code of Canada. URL : <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/> [in Ukrainian].
6. Criminal Procedure Code of Ukraine of April 13, 2012 No. 4651-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
7. Liviya: OON rozsliduye porushennya prav lyudyny [Libya: UN investigates human rights violations]. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2011/04/110427_un_tripoli_ak [in Ukrainian].
8. Matyash, T. (2024). Bezpekova uhoda z Brytaniyeyu peredbachaye spivrobotnytstvo u kiberzakhysti ta sanktsiyniy politytsi [Security agreement with Britain provides for cooperation in cyber defense and sanctions policy] / LB.ua. URL : https://lb.ua/society/2024/01/14/593686_bezpekova_ugoda_z_britaniyu.html [in Ukrainian].
9. International Covenant on Civil and Political Rights of October 19, 1973 No. 995_043. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian].
10. Mizhnarodnyy trybunal shchodo kolyshn'oyi Yuhoslaviyi [International Tribunal for the former Yugoslavia]. URL : <https://www.dw.com/uk/міжнародний-трибунал-щодо-колишньої-югославії/t-41031620> [in Ukrainian].
11. Proholosheno Deklaratsiyu pro stvorennya Spetsial'noho trybunalu zi zlochinu ahresiyi proty Ukrayiny (2022) [Declaration on the establishment of a Special Tribunal for the crime of aggression against Ukraine was proclaimed]. *Yurydychna hazeta*. URL : <https://yur-gazeta.com/golovna/progolosheno-deklaraciyu-pro-stvorenniya-specialnogo-tribunalu-zi-zlochynu-agresiyi-proti-ukrayini.html> [in Ukrainian].

12. Pro podviyne prytyahnennya do vidpovidal'nosti, MKS ta Spetsial'nyy trybunal shchodo zlochynu ahresiyi (2024) [On double jeopardy, the ICC and the Special Tribunal for the Crime of Aggression] / Just Security. URL : <https://www.justsecurity.org/92488/on-double-jeopardy-the-icc-and-the-special-tribunal-for-the-crime-of-aggression-ua/> [in Ukrainian].

13. Rozsliduvannya voyennykh zlochyniv: Shcho ye zakonnym pid chas viyny? [War Crimes Investigation: What is Legal in Wartime?]. *Global Investigative Journalism Network*. URL : <https://gijn.org/ua/resurs-ua/rozsliduvanna-voennih-zlociniv-so-e-zakonnim-pid-cas-vijni/> [in Ukrainian].

14. Rome Statute of the International Criminal Court of July 1, 2002 No. 995_588. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588/conv#n960 [in Ukrainian].

E. M. Takhtay. REVIEW OF INTERNATIONAL LEGAL EXPERIENCE IN ENSURING THE RIGHT TO DEFENSE IN WAR CRIMES CASES

The article is devoted to a review of international legal experience in ensuring the right to defense in war crimes cases. It is noted that for military conflicts, where violations of humanitarian law are a common phenomenon, the right to legal aid is of particular importance, since according to international standards, every suspect or accused person must have access to legal aid at all stages of the proceedings. Significant international legal acts are cited, which are considered fundamental in establishing standards and principles for ensuring legal aid in war crimes cases and protecting the rights of accused and suspects in accordance with international law.

It is noted that national legislation in the field of ensuring justice for war crimes may differ depending on the political, historical and cultural values of each country individually, however, the experience of foreign countries at the level of national criminal justice systems in guaranteeing legal aid in criminal cases related to war crimes indicates an established and relatively general approach to ensuring the implementation of the right to defense by suspects and accused of committing war crimes. Based on a generalization of the provisions of international instruments, foreign experience and norms of the Code of Criminal Procedure of Ukraine, it is concluded that suspects/accused of war crimes have the right to an impartial pre-trial investigation and a fair trial, which should include proper legal protection of their rights and interests, which includes: the right of the suspect/accused to have their rights protected by a professional lawyer, as well as the involvement of additional resources for effective defense; the right to a fair trial, where decisions must be based on evidence and meet established norms and standards of proof; the prohibition of torture, inhuman or degrading treatment, and the prohibition of the use of unacceptable methods of evidence collection; the right to know the content of the suspicion/accusation and one's rights as a suspect/accused person, as well as the right to obtain a translation of such information if necessary; the presumption of innocence and the guarantee of proof of guilt; the right to respect for personal dignity, where all procedures during the investigation and trial must be carried out with respect for personal dignity; the right to equal access to justice and legal assistance regardless of the social or financial status of the suspect/accused concerned.

Keywords: right to defense, war crimes, criminal proceedings, suspect, accused, defense attorney.